

ШЫН

№ 11
(17973)

2011 чылдың
февраль 1,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтилел-политиктиг еолун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажил-албаны

ИЙИ АЛДЫН МЕДАЛЬ — ТЫВАДА

Парлалга конференциязының чезинде.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кан-оол чурттуң найысылалы Москвага эрткен сургакчылаашкыны дугайында парламента конференциязына республиканың Мичаарыкчыларына дыңнадыгы болган.

Конференцияның эгезин Тыва Республиканың Чазаның парламента банының ажилдакчызы Анна Атольевна Лачугина журналист-биле албан-езуунуң байдалын бо чылын бир дугаар парламента конференциязын эрттирип турарын билдирген, байыр чедиргеш, Шолбан Валерьевичке сөстү дам-ты.

— Мен улуг сеткил-сагыш хайышкыны байдальды силер-биле ужуражып тур мен. Хос-хүреш талазы-биле Гран-Принал дээш болган маргылдааны аарыкчылар-биле бир деңгелде, чаңгыс чер-чурттуглары-ның деткимчези дыка улуг бол-гон демдеглес аргам чок. Бо маргылдаа дээрже, Европа, делегациялар-биле путевка алы-ның база бир улуг маадыралын ол болур чергелиг маргылдаа-зын чугулалаза чогуур боор. Оон чоргааралык Олан Сат-чуг чидиг демиселге бүзү-дүн-биле демиселге, алдын-алды бүзүрелди-биле чаалап-тын. Мөгеңиң хевис кырынче үнү-де, сагыш-сеткили дыка кө-пүшкүнүг, ол бодун тиелекчи-деп сагыш-сеткил талазы-биле аадып, тодарадып, углап алган аш болду.

Ол — чаа-ла 23 харлыг аныяк-чу. 5 уруг-дарыглыг өг-бүле-рүттүнген чемпион бичиизин-е өскүс арткан. Владимир Тю-түн кижизиктен бо спортчу-ишкенин хүрежи, Краснояр-иң тренерлериниң ону улаш-белеткээриниң талазы-биле-релин чаалап алканы, тыва-ланың деңгелиниң бедиин-үзүп турары ол. Оланның ти-ези чүгле Олимпийжи бүзү-и оттуруп турар эвес, спортчу-араш хевирин, улуг спортту-лар, бистер, суртаалдап болу-ту көргүзүп турар.

Оон арга ажиллап алгаш, Ми-маиашвили-биле Россияның

дугайында чугааны кылдым. Ын-дыг чагыр кирип турарымның эң кол чылдагыны — бистиң спорт-чуларымыска «төрөөн ханалары-даа» болза дуза болур дээрзинге бүзүрөп, ындыг дилегни киридим.

Москвага сургакчылаашкын үезинде РФ-тиң көдээ ажил-агы сайыды-биле ужуражылганы кыл-дым. Эт болбаазырадыр талазы-биле айтырылганы чугаалажып, айт эдин болбаазырадыр талазы-биле дугуржулгаларны кылдым. Россияда эт болбаазырадыры-биле инекти өстүрери көрдүңүп турар, эт дугайында чугаа кылып турда, малдың ол хевириниң талазы-биле нормативтиг акты-ларны кириген болур. А бистиң республикага, кожавыста Моолга ышкыш, айт эдин болбаазырадыр талазы-биле ажилды чорудуп, чылгы малдың бажын өстүрери чугула. Айт эди экология талазы-биле арыг болгаш эм шынарлыг эт, ынчангаш ол адырның биске хөгжүүрүнүң маадыралы бар. Көдээниң социал хөгжүлдээринче 2011 чылда 52 млн. рубль, 49 млн. рубльди хой ажилының уксаажы-дылганынче, 7 млн. рубльди үре-зиннерже, 365 млн. рубльди көдээ ажил-агы продукцияларын бол-баазырадырыңче аңгылаар бис.

Бо 2011 чылды Көдээ ажил-агы продукциязының бүдүрүкчү-лериниң чылы кылдыр чарлаан болгай бис. Ынчангаш аңгы-аңгы деңгелдерге тус черниң бараан-нарын бүдүрер болгаш ачы-дуза че-дирер сайгарлыкчыларның ара-зынга мөөрейлерни эрттирер, а эң шылгарааннарга тускай бүдүрүл-гелерни удуртур эргени берип, улуг хемчээлди шалыңнарны доктаа-дыр бис.

Ам чаа-ла Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалдыг ажилдакчыларының кеземче хе-рээнге онаажы берген таварыл-галарында кандыг хемчеглерни алырының дугайында Хоойлуга атты салдым. Ол хоойлу езугаар истелге чоруп турар үеде түр када кеземче херээнге онаажып турар азы каразыттырып турар удуртук-чулар ажилындан хостадыр. Оон башка удуртукчу кижиге онааштыр херек оттурган, а ол суд шийтири үнүгүже ажилдап турар болгаш

нарны таварыштырып турар. Бо хоойлу ол талазы-биле чурумну өйлээр.

Россияның арга-арыг агентиле-линге четкеними демдеглекседим. Оон түннели — 2011 чылда химиктиг камгалалдың 3 станциязын бистиң республикага эвкээр. Бир стан-цияда 4 өрт машиназы, 3 трактор, 2 бульдозер, 2 грейдер кирип турар, а бистиң республикага үш станция кээр, ынчангаш оларны үшке көвүдөдип көрүңер.

Сөөлгү чылдарның дургузунда республикада өрт байдалының дугайында чугулалап чугаалажып көрээлиңер. 2007 чылда респу-бликага 314 өрт болган, ол 27 гектар арга-арыг шөлүн узуткаан. Ынчан ол өрттерниң 6 хуузу баштайгы хонуктарда өжүртүңүп турган бол-за, ам 80 хуузу өжүртүңүп турар. Ол көргүзүлгелериниң биле ук аген-тиледдин мурнунга боттарыныстың ажилымыс экижээнин бадыткап, деткимчени ап турарымыс ол.

Регионнар хөгжүлдээзиниң сайыды Басаргин-биле ужуражыл-гага 2011 чылда Кызыл — Кураги-но демир-орун тудуп эгелээриниң дугайында чугааны кылдымыс. Ол демир-орук Россияга дыка улуг ужу-дузалыг. Шаа барып, ол Тывадан Моолче углаарының айтырылганын база чугаалажып турар. Бо айтырыг талазы-биле февраль 4-те Москвага болур хуралга тодаргай шийтирилери хүлээп алыр.

Тывага күрүне тургузуунуң 90 чылынга хамаарыштыр докумен-тилерни дамчытканымы дыка улуг ужу-дузалыг деп санаар мен. Бо чылын ТАР-ның 90 чылын, 2014 чыл-да Кызыл хоорайның таван сал-ганының 100 чыл болганын демде-лээр болгай бис. Ынчангаш бо документте Тываның дыка хой адырларының перспективтиг ай-тырылганы кириген. Ол дээрже энергетика, оруктар, социал туду-лар дээш, оон-даа өске. Бо айты-рылганы Сергей Күжүгетовичке кирип база сүмелештим. Ол дет-киди.

«Тываның демир-оруктары» деп акционерлиг нийтиледди тур-гузар талазы-биле чүүлдерни база сүмелештим. Чүге дээрже ол бистиң республикавыстың дыка хой де-мдеглес болгай. Мен

Опан САТ — ЧЕМПИОН! Эр хей!

Амгы үеде Тываның эң шыырак болгаш эки келир уелиг деп санадыр турар спортчу-ларының бирээзи — хостуг хүрешке Европа чемпиону, делегей чергелиг спорт мастери Опан Сат бо 2011 чылды чаа спортчу чедиш-киннер-биле эгелээн. Ол январь айда хостуг хүрешке Дмитрий Мендиашвили аттыг Бүгү-Россия маргылдаазынга бүзүрелди-биле чемпионнааш, Алдын Гран-При эрге-байдалдыг Иван Ярыгин аттыг делегей чергелиг маргылдаага киржир эргени чаалап алган турган.

Бо чылдың баштайгы спортчу чедишкенин делегейиниң «биче чемпионнады» деп санадыр Иван Ярыгин аттыг делегей чергелиг мар-гылдаага январь 29-та, Красноярск хоорайга, улам быжыглан. Опан Сат 60 килограмм чедир деңгизге хүрешкеш, хамык удурланыкчыларын октааш, түннел ужуражылгада маргылдааның алдын медалы дээш Дагестан чурттуг база бир шыырак дээн мөге Расул Муртазалиев-биле хүрешкен.

Опан Сат удурланыкчызын 1:0 болгаш 4:0 санга бүзүрелди-биле ойнап алгаш, бистиң республиканың спортчу төөгүзүнде бо улуг маргылдааның чемпиону атты чаалап алган ийи дугаар тыва мөге болуп турар. Эрткен чылын шак-ла ындыг чемпион атты база бир билдингир тыва спортчу Лориса Ооржак херээжен спортчулар аразында чаалап алган турганын аарыкчылар сактыр.

Иван Ярыгин аттыг маргылдаага тиилээн мөгеңиң чедишкенин келир чылын Англияның найысылалы Лондон хоорайга эртер чайгы Олимпий оюннарынга киржип болур кордакчының зачедунче сан кылдыр кириер. Ынчал кээрже, Опан Сат хостуг хүрешке Россияның олимпийжи коман-дазының кежигүнүнче база бир кол кандидат деп чүвени бо маргылдаага чедишкени-биле бадыткаан.

манаа Саян-Шушенск суг шыгжа-мыры ышкыш байдалче кирбезин кызып тур мен. Суг шыгжамырын тудуп тургаш, Саян-Шушенск ГЭС Тывага хамаарыштыр дыка хой хүлээлгелерин чедир күүсетпээн: Чаа-Хөл суурда Куйлтура бажы-нын туттурбаан, суг девискээринде барган одар-белчирилдер дээш акша төлөвейн турар дээш, оон-даа ыңай. Бистиң келир салгал-дарымыс бистерниң дугайымыска багай сагынмазы-биле шак мындыг айтырылганы баш удур шийтирил-лээри-биле ындыг акционерлиг нийтилел турары чугула — деп, Шолбан Валерьевич чугаалады.

Айтырыг: Бистиң республика-выска Россияның Чазаның тала-зындан деткимче улуг болуп тура-рын эскерип турар бис. Ол чүнүң ачызы ирги?

Ш.Кара-оол: Дыка хой чылда-гааннар бар. Оон иштинде чурттуң Чазаның Баштыңы бистиң респу-бликавысты, оон чонунуң канчаар чурттап турарын, кайы хире чүүлду кылып шыдаарын көрүп, деткип турары ол. Бис, Чазак кежигүн-нери, төлөвилелдерни база че-дишкенин камгалап ап турар бис дээрже эпчок-даа болза, кады ажилдап турар эш-өөрүмнүң ажи-лын черле демдеглээрин кызы-дайн. Оон кадында Сергей Шойгу-нуң ачы-хавыязымында улуг дээрзин утпаза чогуур.

Айтырыг: Силерни хостуг хү-решке хүрежип чораан дээрзин көргөн бис. Бодунарның көрүжү-нөр-биле тыва спортчулардан Опан Саттан аңгыда, кымда перспектива бар дээрзин демдегледип болур силер?

Ш.Кара-оол: Ийе, мен чаңгыс кижиге демисежир оюннарда ынак кижиге мен. Мээң көрүжүм-биле ын-дыг спорт хевирлеринге чемпион-нарны белеткээрже, алыс дүжүт бар болур. А массалыг спортту чоннуң кадыкшылын быжыглаары-биле сайзырадыр. Хол бөмбүүнге бис-тиң республика Россияга чемпион болуп болур деп чүүл болдунмас дээрзин билзе чогуур, чемпион-наар аргавыс чүгле чаңгыс кижиге

демисежир спорт хевирлеринге болуп болур.

Олимпийжи оюннарда Лориса Ооржак биле Опан Сат киржип болур деп чүүл маргылдаа чок. Оон аңгы оолдарны хомудадыпта-рындан коргар-дыр мен. Бо эрт-кен маргылдаага 5 оол киришти. Опан Сат маргылдаа санында улам күш кирип, бодунга бүзүрели өзүп оранын черле демдеглексей-дир мен.

Айтырыг: Шагаа байырлалыңга «Саң салыр» езулалга чүгле эр кижилер киржир дээнин канчаар көрүп турар силер?

Ш.Кара-оол: Февраль 4-те онза харысалгалыг хурал болур-даа болза, Тывага Шагаага киржип кел-дим. Өг-бүлө дээш улуг хары-салганы эр кижиге хүлээнип, меде-реп билер кылдыр, ол езулалга чүгле эр кижилер Бургандан, өгбе-лерден дилег кыллары күзенчиг.

Айтырыг: Бо чылды тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң чылы кылдыр чарлаан болгай. Ол хемчег кандыг сорулгаларны салып турары?

Ш.Кара-оол: Чылдың хемчег-лери тодаргай түннелдерлиг болур. Чижээ, чылдың дургузунда ынча бүдүрүлгө ажыттыңан, мындыг-мындыг өзүлдениң топкалары бар дээн ышкыш тодаргай барымдаа-лар-биле түннелтиңген турар деп манап турар бис.

Айтырыг: Шолбан Валерьевич, Хостуг хүреш федерациязы си-лерге база алдын медальды ты-высканын дыңнадымыс.

Ш.Кара-оол: Ийе, бо федера-цияның бедик шаңналы алдын медальды чемпион болган Опан Саттан аңгыда, меңээ тывыска-нынга дыка өөрдүм. Ол шаңна-лымга дыка чоргаарланым мен. Ол дээрже тыва спортчуларны дет-киринге меңээ бүзүрел кылдыр тывыскан шаңнал деп бодай-дыр мен. Ынчангаш ону шынзыдарын кызыдар мен.

Айлаң ДАРЖАА.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН
тырттырган чуруу.

ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫП УТКУУРУ ЧУГУЛА

Шагаа байырлалының тыптып келген төөгүзүн, бурунгу шагдан бээр ону демдегеп уткуурунун чурумун, езу-чаңчылдарын билип алып сорулга-биле ооң дугайында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору **Каадыр-оол Алексеевич БИЧЕЛДЕЙДЕН (чурукта)** сонуургадывыс:

— Эге баштай Шагаа байырлалының тыптып келген төөгүзүнүн дугайында чугаалап берип көрүңерем, Каадыр-оол Алексеевич?

— Бүгү делегейде Чаа чылды айның черни долганып турарына үндөзүлгөн календарлар езугаар уткуур чоннар кайы хөй. Оларның аразында бурунгу майалардаа бар, оларга төп Азияның көшкүн чоннары база хамааржыр. Бурунгу үелерден бээр чаа чылды Шагаа найыры кылдыр янзы-бүрү өске-өскө үелерге уткуп чораан. Чамдык үелерде чайын-даа уткуур чурум турган, ылаңгыя моолдар 1206 чылда, Чингис-Хаан император болу бээринин мурнунда үелерде, Шагааны колдуунда 7-8 ай үезинде эрттирер турган. Ынчангаштың моол дылда Шагаа дээрге «Цагаан сар» — «Ак ай» дээни ол. Бистиң бо Шагаа дээривис база Ак ай деп уткалыг сөс-түр. Ол үелерге чедир тывалар, моолдар Шагааны 7-8 ай үезинде эрттирер турган. Ынчан сүт-саанның элбек болур үези таваржыр турган болгаш Чаа чылды уткуур үени Ак ай деп адап турганының утказы база ында. Ооң соонда ол чаңчылдан чоорту ырап, 1206 чылда Моолдун Улуг күрүнеси, ооң иштинге бактаап чораан Урянхай тывалары индий-тибет үндөзүнн Ай эргилдезинге дүүштүрген календарыже шилчий берген бис. Оон бээр, ук календарының аайы-биле Шагааны уткуурунун чаңгыс аай доктааттыг ай-хүнү чок, а чылдың-на ол өскерлип, көжүп турган. Ооң кол чылдагааны — айның эргилдеси үжен хонук болгаш-ла, бир бүдүн эргилер, ынчангаш чылда 365 хонук бар болганда, үжен хонукка үлээривиске, 4-5 чыл болгаш-ла, бир айның хуусааы чыгып келир, ооң уржуундан тибеттер, индийлер, тывалар, моолдар-даа «артык ай» деп айны санал алып турган. Бо чылын болза шак ындыг артык ай кирип турар чыл чүве, ынчангаш бо февраль 3-те болур Шагаа, ажыы-биле чугаалаарга, кыдат хүн эргил-дезинге дүүштүр, февральда кылдыр санал каан ай-хүн болуп турар. Ынчангаш лама-башкыларывыс ол хүнү Шагаа хүнү болзун деп доктаадып кааны ол-дур. Шагааны кайы үеде, кайы календарыга дүүштүр уткуур бис деп чүүлге хамаарыштыр лама-башкылар-биле эртемденнер хурал эрттирдивис. Ооң түңнелинде, бо чайын аңаа хамаарышкан улуг шуулган эрттирер деп дугуруштувус. Аңаа тыва, индий, моол эртемденнерни, лама-астролог башкыларны чалап алып деп бодап турар бис. Шагаа эрттирер чурумну чаңгыс аайландырып, доктаадып алып сорулга-биле ону эрттирер деп турар бис.

— Шагааны эрттирер хүнү төөгүдөн ап көөр болза, кым доктаадыр турганын?

— Шагааны кайы үеде эрттирерин бурунгу үеден бээр дээди эргеттенер доктаадып чораан. Чингис-Хаан үезинден бээр Шагааны байырлаарының ай-хүнүн, чурумун хааннар доктаадып чораан. Амгы үеде сарыг шажынын хүрээ-хиинди-биле сүмелешкеш, Тываның Парламентизи доктаадып турары-даа база төөгү уктуг чүүл-дүр. Ынчангаш анаа-ла-бир эрге-чагырга чери бодунун эргезин ажылгап ону тургузуп турар эвес, а чаңчылчаан езулалга даянып, ынчаар кылып турары ол-дур.

— Ам Шагааны эрттирер чурумнун дугайында тодаргайы-биле чугаалап берип көрүңерем, Каадыр-оол Алексеевич.

— Шагааны эрттиреринин чурумунда элек езулалдарга бедик даг кыры үнүп, саң

салыры, аңаа алгыш-йөрээл кылыры, кижилерниң бот-боттарына чолукшууру, Шагаа дүнезинде хондур удувасы хамааржыр деп болур. Оларны сагырының тустузунда чурумнары бар.

Бедик черге саң салырда, чүгле эр улус баар ужурулуг. Ол езу-чурумнун үнүп келген чылдагааны мындыг. Бурунгу тывалар Теңгир шажынынга чүдүп чораан. Теңгир дээрге, хам шажындан база бир өске, чаңгыс Теңгир деп бурганга чүдүүр аңгы шажын-дыр. Амгы үеде ону тенгризм деп адаар. Ооң аайы-биле, Теңгирлер-биле харылзажыр, оларга саң салыр чүүлдерге чүгле улгады берген болгаш улуг эрге-ду-жаалдыг эр улустар киржир чораан. Саңны бедик даг кырынга салыр езулалдың чылда-гааны база оон үнген. Дээди бурганнар өрү дээрлерде чурттап турар болганда, олардан кежик-чол дилеп алырда оларга чоокшулап алгаш, бедик дагдан кылыр. Ону улуг эргелиг эр кижилер кылыр турган. Шагаа үезинде кол езу-чаңчылдарны эр хиндиктиг кижилерниң эрттирер турары дээрге-ле, кайы-даа үеде эр кижиниң сүлдөзүнн бедиин, ооң дээди бурганнар-биле харыл-зажыр эргелиг демдегеп турары ол. Ол дээрге көшкүн амыдыралдың кол, аар күш-ажылын эр кижилер чораан болгаш бүдүн аалдың амыдыралын бодунун холунга тудуп чораанын демдегеп, аңаа база чүдүүрүнүн база бир хевири ышкажыл. Бедик даг кырынга үнгеш, дээди бурган-нардан аалынга кежик-чолду кыйгырып эккээри дээрге-ле, эр кижиниң чаагай үүлөзи деп көөр турган. Ынчангаш бо дээрге 800 ажыг чыл бурунгаар-ла тыптып келген чаңчыл-дыр. Ону амгы үеде сагыры чугула.

Бедик даг кырынга үнгеш, дээди бурганнардан аалынга кежик-чолду кыйгырып эккээри дээрге-ле, эр кижиниң чаагай үүлөзи деп көөр турган.

Саң салган эр кижилер аалга кирип кээрге, ынчан ам аал улузу, улуг-бичии дивейн, шупту байырлаар. **Саң салган кижилер бедик дагдан бады кээрге, оларның-биле кады идик-хевин харга кактап, аштанып алгаш, дагдан чуңгулаар, аал иштинге эрттирер ужурулуг оюннарны кылыр.** Ооң соонда белеткеп алган аш-чөмнүн дээжизин делгеп, бот-боттарын аалдажып, байырлап, аштанып-чөмненир чораан. Шагаа хүнүнде кандыг-даа кижилер аалга кирип келирге, ылап-ла аяк шайны куткаш, ажын-чөмнү делгээш, ол кижини бурган эргип келгени-биле дөмей кылдыр хүндүлээр турган. Амгы үеде база бир сагып чоруур чүүлүвүс — **Шагаа дүнезинде хондур удувас.** Ол дүне эр-даа, херээжен-даа кижилер хондур мөргүлгө олуруп болур. Номчулга үезинде удувас болза эки. Бо езулалда эр-херээжен деп ылгал чок. Шагаа дүнезинде удувас деп езулалдың кол чылдагааны, ол хүн Лхама бурган — амыдырал, салым-чолдун бурганы, бүдүн ок-таргайны эргип, кижилерни санап, ынча-ынча кижилер бо езулалда киржип турар, ынча кижилер бүдүн-бүрүн бар-дыр деп көөр. Удуп чыдар кижилер болза, ону бурган шимчедип оттура бээр эвес, бо өлгөн кижилер-дир деп санал каап болур, ынчангаш хондур чок-ла болза мөргүлгө, чок-ла болза бажынынга хондур ойнап тура хонза чогуур. Шагаа байыр-лалында аш-чөмгө хамаарыштыр чугаалап каарым болза, езулалы шажынчы үндөзүн-ниг болганда, кандыг-даа шажында арага деп чүүлге хамаарылгазы багай деп билер бис. Сарыг-даа, хам-даа шажында ындыг.

Бурунгу Теңгир шажында араганы чүгле куда-дойнун езулалдарын сагырынга ажылгаар, а байыр-найыр үезинде ону ажылгаас турган. Арага-биле байырлаар деп чүүл тываларга кажан-даа турбаан. **Шагаа хүнүнде аш-чөм арбын турар. Арагадан ырап турар болза эки.** Байырлал үезинде кедер идик-хепке хамаарыштыр ол ылап-ла каас-коя болбас, а кол-ла чүүл — арыг-силиг болур ужурулуг деп сагындырып каайн. **Аргалыг болза, бодунун национал хевин кедип алыры күзенчиг.**

Шагаа хүнүнде аш-чөм арбын турар. Арагадан ырап турар болза эки.

— Шагаа үезинде чолукшуур езу-чаңчыл база бир тускай уткалыг болур бе?

— Чолукшуур езулал Чингис-Хаан үезинден тура укталып үнген чаагай езу-чаңчыл-дыр. Ону база эр, улуг дужаалдыг эргеттен кижилер кылыр турган. Улуг дужаалдыг хааннардан эгелээш, нойон-дүжүметтер Шагаа хүнүнде оларның аалынга кирип келген кара-албатты чоңу-биле чолукшуп, кадак солчуп, амыр-мендизин айтыржып турган. Өскээр чугаалаарга, улуг эргеттен кижилер бодунун эргезинде турар кижилерни хүндүлөп, хүлээп ап, чолукшуур езулал үезинде ол кижилерниң йөрээлин дыңнаар, боду база оларга йөрээлин бээр онзагай хүн турган.

— Саң салыр езулалдың дугайында элээн делгеренгей чугаалап берип көрүңерем.

— Бо чылын Тоолай чылын уткуп турар бис. Тоолай дээрге он ийи чылдың аразынче кире берген, ыдыктыг, кудай дээр уктуг амытан деп санаар бис. Ынчангаш ол амытанның кежиин дилеп, аңаа сүзүглөп, саң салып, чалбарыыр. **Саң салырда ынаар чөм-не салыр чүве дээш кайы-хамаанчок чөмнөр салып болбас, чүгле ак чөм салыр.** Оларга сүттен үнген чөмнөр хамааржыр: сүт, ааржы, чөкпек, саржаг дээш, оон-даа өске. А ону салырда донгуу-донгуузу-биле кутпас, ону чүгле изеп каары чугула. Адыш орту хире тараа, далган, бир дамды хире-ле ак чөм сүттү чажып каар. Чамдык кижилер бүдүн литр хире сүттү кудуптар таварылгалар тургулаар-дыр. Ол кончуг шын эвес. Отту өжүрүп турары ол-дур, а чогуу-на **отка кывар ужурулуг чөмнөри салыр болза эки.** А чамдыкта көрүп турарга, отка ябкок, апельсин, конфет-шоколадтан бээр салып турарлар бар. Ол база шын эвес. Ук чөмнөр тыва кижиниң шаандан тура, чаңчыл езугаар чип чораан аш-чөми эвес болгай. Ынчангаш ол канчап-даа таарышпас. Хүрээ-хиитке кирерде, ном номчулуп алырда харын ол чөмнөри салып каап болур, сүттү-даа хөйну салып болур. **А саң салырда, чүгле тыва кижиниң шагдан тура хүндүлөп келген ак**

чөмнөриң дээжизин салза чоң аңгыда саңга аал бүрүзүңге тура хавының дүвүн база салып болур. Ында аалга келген кижилерниң аш-чөмнүн, ужа-төштүн бажын да даа өске хүндүлүг деп санаарывыс сүт каан болур ийик чоп. Колдуунда адыш хире чөм болур. Шак ону сан болза, ол чедер.

— Сагыш-сеткил талазы-байырлалды кандыг хөөннү экил?

— Шагаа дээрге кижилер бүрүзүн боду сайгарып, шүгдүнүп боданыр үнүп келген кижилер бүрүзү бо чылын кандыг херек бүдүрүп алганын, а чүнү чоп даваанын дээрзин сайгарып көөр. Ынчангаш номга олуруп турар бүгүнүң дугайында бодаар бода дээди Бурганнарга бараалгадып, ке-чылда шупту үүлө-херек бүдүнгүр деп, өөрүшкү-маңнай аалын оюп эрт дугайында йөрээл сөстөри иштин-лаар ужурулуг. Шагаа йөрээлдерин тускай йөрээлдер болур. Оларны үезинде йөрээр ужурулуг. Оларны лери янзы-бүрү: тоолчургу янзы бар, кысказы-даа бар. Оларның кол кижилерге байыр чедирген, эки күз нер илереткени болур.

Ынчангаш Шагааны бир тала шажын-чүдүлгө-биле холбашкан на көөр бис, а өскезинде — муң-муң бурунгаар-ла тургустунуп келген чоннарының езулал-байырлалы де бис. Чүдүүр кижилер болза, ону чүдүл холбап, чүдүп уткуур, чүдүвес кижилер ону езу-чаңчыл-дыр деп Шагаалаа эрттиреринин чуруму шуптузунга чан болур.

— Шагаа таварыштыр кичилер чурларга чүнү күзээр силер?

— Чугаавыстың төнчүзүнде номнарга болгаш Тываның бүгү чонунга байырлалын таварыштыр Шагаа йе бараалгадып каайн:

Өршээ, өршээ, өршээ!

Өндүр чылым —

Тоолай чылым!

Чылдың бажыңды,

Чылан бажың союлду,

Хамык чоңга Чаа чылым,

Каткы-хөлүң өөрүшкүңү,

Каң дег быжыг кадыкшылды

Хайырлап бер, кырактап көр,

Кылган ижи бүдүңүр болзун!

Кым-даа аңаа өөрүп турзун!

Төлге төл немежиң,

Төре чоп делгерезин!

Малга мал немежиң,

Мал-маган өнөрезин!

Таңды кежиин

Далдап алып элбек болзун!

Тараан тараа,

Далай ышкаш чалгып турзун!

Чамбы-дипке амыр бербес

Ары-чаа согаразын!

Язы-сөөк аңгылаас

Амыр-тайбың нептерезин!

База койгуннап байыр чедирип кичилер чөпшээрер көрүңер:

Тыва чоңунуң бүзүрелинде Ко

— кудай-дээр уктуг ыдыктыг

таң, ол ышкаш ыдыктыг болуң

Коданның ак өңү дег, ак ору

аас-кежикти күзедим!

Койгуннуң ак харга баскан

ышкаш чараш каалама ак ору

күзедим!

Кайда чүч чыдарын биле тыр

каар, койгун ышкаш чытчы дум

туз болуңар!

Койгуннуң карттап чиир ха

ышкаш акшаны карттап ап, кас

цүмерле-ле турар болуңар!

Койгуннуң кем чок чаагай мө

дег, буянын мөзү-бүдүштүг бол

царны күзедим!

— Улуу-биле четтирдивис, Каадыр

Алексеевич! Силерге база чүгле эки

күзеп тур бис. Шагаа-биле!

Аяна БИЧЕ-
чугаалаш

НАЦИОНАЛ ЧОРГААРАЛДЫ ОТТУРАР

Январь 29-та, субботада, Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының сайыды Вячеслав Октябрьович Донгак ТР-ниң Чазааның мурнундан бодунуң харыылап турары кожууну Кызыл кожуунунуң "Баян-Кол" МУБ-та өшкү кадарчызы Михаил Бай-Караевич Бапыкайның малчын коданынга белек-селектиг чедип, малчынның кандыг кыштап турарын, оларның тургустунуп турар чидиг айтырыгларын сонуургаары-биле найысылалдан эртен 10 шакта үнүпкен.

В.Донгак ак кадаан, белээн малчыннарда сунуп тур.

Сайыттын ол сургакчылаашкынын чонга сонуургадыры-биле мен база "Новый век" телеканалдың башкарыкчызы Иван Макаров чоруптувус. Орук ара, Шагааны эрткен вектин ийиги чартында Кызылга бир дугаар эрттиргениниң дугайында, аңаа кымнар киришкен сайыттан сонуургап айтырдым. 1989 чыл. СЭКП өөрединиң шугуму-биле ажылдаар, эгелээш бирүзүн партия комитеттеринге бадыладып алыр болгаш партияның, Ленинниң өөрединиң шугундан бичии-даа ара басып болбас үе.

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгүм-ши театрының режиссеру Алексей Ооржак, балетмейстери Вячеслав Донгак ол үеде болза, аныяк коллектив, аныяк коллективтин удуртукчулары Шагаа байырлалын театрга демдегеп эрттирер деп эгелээшкенин үндүргеш, ртеменнер-биле сүмележиپ ургаш, онза солун байырлалды онга бараалгаткан. Ону партия бкомунга бадылатпайн, эрттирер.

Байырлал кайы хире солун эрт-

кенин болгаш чедишкенин болганының херечилери ам-даа хей. Улуг шимээн болган чүве. Тывага Пугачева-даа кээрге, ындыг шимээн үнмээн боор!

— Дыка чедишкенин эрткен. Бис ынчан аныяк улус болгаш хостуг чоруктуң чыды кел чыдарын билип турганывыс ол ыйнаан, дыка дидим ажылдап турган бис. Байырлыг хемчег эрткен соонда, эртенинде бисти СЭКП обкомунуң идеология талазы-биле харыс-салгалыг ажылдакчызы дарга бисти кыйгырткаш, феодализмниң артынчызын суртаалдап турар силер дээш аажок кончаан. Бис улуг дарганың мурнунга буруувус миннип турзувусса-даа, иштиviste боттарывысты маадырлар дег алдынып турар бис. Маадырлар турганывыс-даа шын. Чүге дээрге тургустунган чаңылга удур базым кылганывыс ол. Чамдык улусту чурттуң айыыл чок чорук комитетиниң (КГБ) ажылдакчылары байысап турган дээр чугаа бар. Оон шын-мегезин, кымнарны дээрзин бадыткап шыдавас мен — деп, Вячеслав Октябрьович чу-

гаалап чорда, малчын аалывыс чоокшулап келди.

Михаил Бай-Караевичиниң коданында 400 баш өшкү бар. Ол өөнүн ишти Зоя Седип-ооловна-биле 1989 чылдан тура, мал ажылын-га кирген олчаан, ам барык чээрби ийи чыл хире ажылдап чоруурлары ол. Кадыг-берге ажыл-иштиг малчынның ажылының көргүзүглерин Тыва Республиканың Чазаа беди-биле үнелеп, 2010 чылда "Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" деп хүндүлүг атты аңаа ты-выскаан.

— Мен бодум 1973 чылда Кызылдың политехниктиг техникуму-нун даг инженери мергежил талазы-биле дооскаш, ол үеде кончуг алдаржаан Терлиг-Хаяның мөңгү-суу тывар комбинатында ажылдап кирдим. Кажан ол комбинат дүжерже, ажыл чок арткаш, мал ажылынче кирген мындыг мен. Өөм ишти фельдшер эртемниг, ол 1971 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, эмнелге адырынга 18 чыл ажылдап чоруй, мээң аайым-биле малчыннай бергени ол. Ам улуг огулус бисте дузалажып турар. Кончуг берге үелерде мал ажылынче кирдирис. Ам-даа малчын кижиге тургустунуп кээр айтырыглар базым санында-дыр ийин. Ынчангаш меңээ мындыг хүндүлүг атты тывысканынга өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен — деп, Михаил Бай-Караевич хүндүлүг аалчызынга чугаалап олурду.

"Баян-Кол" МУБ-та 3 төрүүр өшкү, 1 төрүүр хой, 1 серге, 1 ирт,

1 анай-хураган, 1 теке, 1 чылгы турлаа бар. Ниитизи-биле шээр малдың бажы 2300 баш. Бо ажыл-агыйда "Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" — 1, "Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы" — 1, "Тыва Республиканың алдарлыг механизатору" бир кижиге ажылдап турар. Бүдүрүлгениң чедишкенин болгаш чидиг айтырыгларын дараазында бижир мен. А ам бо аалда чедип келген малчыннарны адаайн: теке кадарчызы Хүлер Сенди-Хуурак, өшкү кадарчызы Мария Биче-оол, хойжу Мерген Иргит, серге кадарчызы Херел Мекпер-оол болгаш чылгычы Борис Сенди-Хуурак олар сайыт-биле ужуражыры-биле келген болду.

Малчын аалдарга чеде бээрге, кандыг ийик? Деспиде дүлген эът, баскан быштак, тыва далган, саржаг, чөпкөк делгээн столче аалчыларны чалаан. Оруктан келген улус шайлап, чемненип алырга, ажыл-агыйжы айтырыглар, Михаил Бай-Караевичиниң өг-бүлезиниң канчаар Шагаа уткуп турарының дугайында чугаалары чыылганнарны сонуургаткан.

Ужуражылганың эң солун кезээ — Андрей Монгуштуң малчыннарга бараан болганы. Малчынның бичии бажыңга долгандыр олуруп алырывыска, Андрей Алдын-оолович өг-бүлези-биле найысылалдан ырак эвесте черде база мал тудуп турарын чугаалап, тыва кижиниң мал соондан кылаштаары дээрге амыдыралдың дүрүмү дээрзин чугаалап олурду.

Дошпулуурга, баянга, хомуска ойнап тургаш, ырлап, чыылганнарның сагыш-сеткилин көдүрдү. "Тоол чурту — Тыва чурту", "Уг-бам", "Мен тыва мен" дээр ышкар ырыларны күүседириниң мурнунда кыска төөгүзүн чугаалап кааптарга, аныяк малчын оолдар: "Ии, ол-дур" дей каап, ынак ырыларын ма-нап олурганын илередип турдулар.

"Мен тыва мен,

Меңги доштуг дагның оглу мен" — дээр одуругларның соонда, даш-тыгаа үнүп келгеш, тураскаал кылдыр чурукка тырттырып алдывыс.

Тываның ат-сураглыг хөөмей-жизиниң бараалгаткан ырыларын ак харлыг чараш дагларның ортузунда малчынның турлаанга дыңнаарга ындыг чүве бе, кижиниң сагыш-сеткили көдүрлүп, национал чоргааралы улам бедиир чорду.

Тыва Республиканың Чазааның кежигүннериниң Наадым байырлалында тыва национал хептиг көстүп турар аларганын чон эскерип тур боор. Бо удаада культура сайыды боду дизайнер кижиге болгаш ындыг бе, база кончуг чараш тыва тоннуг, мөңгүн каасталгалыг курлуг, кадыг идиктиг болурга, Чазак кежигүннериниң бо базымын дыка таарзынып хүлээп ап, тыва кижиге бүрүзү бодунуң национал хевин оода байырлалдарда шак мынчаар кедип чоруур болзувусса дыка-ла чараш, чоргааранчыг-дыр деп бодап чордум.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Тураскаал чурук кылдыр тырттырган.

Тыва Республиканың Чазаанда

ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫНДА - ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ

Дүүн Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол күүсекчи эрге-чагырга биле тус чер чагыргаларының удуртукчуларының киржилгези-биле селектор хуралын эрттирген.

Хүннүң айтырыына эң кол чер-тива чоннуң бурун шагдан бээр байырлап келген байырлалы — шагааны байырлаарының дугайында чугааны чоруткан. Тыва Республиканың күрүнө байырлалда-нын санынче кирип турар бо он-дай байырлалдың төөгүзүнүн, он уjur-утказының болгаш аныяк-өскенге өөредилге-кижизин-гелиг укланышкыннарының дугайында тодаргай дыңнадыгы Тыва Республиканың Чазааның ма-

нында Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, филология эртемнериниң доктору, профессор К.А. Бичелдей кылган.

База ол ышкар хей-хей нация чоннарның байырлап келген бо байырлалының хүннеринде кылдыр-кылбас уjurлар, езулалдарны таныштырып, ылаңгыя арагалаашкынны ол хүннерде болдурбазы-ның талазы-биле шыңгыы чугааны чоруткан. Байырлал хүннеринде

биле чогуур органнар юридиктиг шын тургустунган доктаал-дүрүмнү дарый хүлээп ап, ону таныштыра-ры чугула дээрзин база демдег-лээн. ТР-ниң иштики херектер сайыды А. Лобанов ук албанның бүгү ажылдакчылары ол хүннерде республиканың чурттакчы чонунун айыыл чок чоруу дээш көрүм-чу-рум талазы-биле хайгааралды док-таамал чорудары-биле ажылдап, күштелдирген хүн чуруму-биле ажылдап эгелээнин илеткээн. Оон аңгыда байырлал-биле холбаштыр дыштаныр хүннерниң узааны-биле бүгү объектилер шыңгыы чурумга ажылдап, одалга-чылыдылга тала-зын кошкатпа-

зын база чугаалашкан.

Бо хонуктарда одаар чүүл талазы-биле бергедежил турар чам-дык черлериниң, оон иштинде өө-редилге албан черлериниң бар бооп турарын айтып, ол четпес ажылды дарый эдерин харыс-салгалыг удуртукчуларга Дарга дааскан.

База ол ышкар хүннүң ийиги айтырыына бо чылды Тывада Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң чылы кылдыр чарлааны-биле, аңаа хамаарышкан республиканың тус-кай сорулгалыг программаның төлөвилелиниң дугайында чугааны чоруткан. ТР-ниң Чазааның Дарга-зы Ш.Кара-оол Экономика яамы-зындан анаа-ла уjur эдерип ал-

бан-езуунуң медээлерин бээрин-ден үнүп, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэзинге боттук киржилгелиг, эки көргүзүглерни чедип ап болур тус черниң ажыл-гыр, тудунгур сайгарлыкчы кижилеринче кичээнгейни углап, оларга боттук деткимчени көргүзери-биле программага дарый чүүлдер ажылдаарын дааскан.

Селектор хуралдың үезинде Чеди-Хөл кожуунуң чагырга даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы А.Капошинден база Каа-Хем кожуунуң чагырыкчызы А.Шелеховтан ко-жууннарда ол хүнгү байдалга ха-маарыштыр айтырыгларны салган. Чазак Даргазы "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының удуртукчундан бо хүннүң байдалына хамаа-рыштыр кыска дыңнадыгы база алган.

Айлан МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республикага корум-чурумну хандылар талазы-биле доктаамал ажилдаар башкарыкчы чөвүлел хуралды тургузарының дугайында

Россия Федерациязының Президентинин 2010 чылдың декабрь 11-де "Корум-чурумну хандылар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында" №1535 Чарлынга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республикага корум-чурумну хандылар талазы-биле доктаамал ажилдаар башкарыкчы чөвүлел хуралды (моон соңгаар-башкарыкчы чөвүлел хурал дээр) тургузар.

2. Башкарыкчы чөвүлел хуралдың составын бадылаар.

3. Башкарыкчы чөвүлел хуралды эрттирер үени болгаш чери-эрткен айның 15-тиң хүнүнүн соонда, понедельник санында, 16.00 шакта, Тыва Республиканың Чазаның бажыңының хуралдаар залында деп тодарадыр. Башкарыкчы чөвүлел хуралдың даргазының шийтпири-биле башкарыкчы чөвүлел хуралдың үргүлчүлелин, үезин болгаш эрттирер черин өскерттир болур.

Башкарыкчы чөвүлел хуралдың кижигүннери оон ажилында боттары киржир дээрзин доктаадып тургузар. Онда чугула тава-рылгаларда (сургакчылаанда, шөлээлээнде, аараанда) оон орун солур албан-дужаалдыг кижигүннери башкарыкчы чөвүлел хуралдың ажилында киржип болур.

Тыва Республиканың Чазандан башкарыкчы чөвүлел хуралдың кижигүннери-биле ажилдың хүн бүрү дорт башкарылганы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчыларына, оралакчыларына оларның аразында хувааттыг хулаалгаларына дүүштүр эрге-чагырганың федералдыг органның Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бажыңының чөвүлел хуралды доктаадырым болза:

4. Башкарыкчы ажилдың болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның, эрге-чагырганың федералдыг органның девискээр органның Тыва Республикага корум-чурум айтырыгларының талазы-биле кады ажилдажылганы тус-туста боттандырып турарын барымдаалап дагзыр.

ларының талазы-биле кады ажилдажылганы тус-туста боттандырып турарын барымдаалап дагзыр.

Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер ямызы-башкарыкчы чөвүлел хуралдың кижигүннеринге корум-чурумну, кем-херек үүлгедиишкннеринин болгаш ап турар хемчеглерин дугайында ай санында дыйнадыр, эргежок чугула апарганда херек үүлгедиишкннеринин профилактиказының талазы-биле ведомстволар аразының кады ажилдажылганы дугайында чогуур саналдарны кириер;

Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелели-республиканың кызыгаар чоогунда районнарда байдалдын, Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының Тыва участогунда байдалдың дугайында ай санында медээлерни кириер; ажил-чорудулганың түннелдеринин, тус чер бот-башкарылга органның-биле кады ажилдажылганы, Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының чурумун хажыткан чүүлдер-биле холбашкан херек үүлгедиишкннеринин профилактиказының талазы-биле ведомстволар аразының кады ажилдажылганы түннелдеринин анализин кылыр;

Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле Кол эргелели-Тыва Республиканың девискээринде ХК болгаш ОБ талазы-биле байдалдын, оон иштинде оруктарның, арттарның, хемнер кижиглеринин, чуртталга-коммунал ажил-агыйларның, энергетика-комплексинин ажилының, санитар-эпидемиологтуг байдалдың дугайында ай санында дыйнадыр;

Тываның каайлы чери-Цагаан-Тологой, Шара-Суур, Хандагайты-Боршо каайлы постуларында байдалдын, кем-херек үүлгедиишкннеринин болгаш административтиг чурум хажыдышкыннарының каайлы органның онааган чүүлдеринин профилактиказының талазы-биле хемчеглерни ап турарының дугайында дыйнадыр, административтиг практика-ның анализин, квартал санында;

лика талазы-биле эргелели-айыыл руктун туруп кээринге идиг болур гааннарын болгаш байдалдарын дыйынче угланган профилактиктиг лернин байдалының дугайында; Россия Федерациязының хоолужудулгазын тыгган административтиг чурум хажыкыннарын дугайында херектер тал ле административтиг практиканың чок чорук органның сайгарар тернин анализин, квартал санында;

Тыва Республиканың прокуратура Тыва Республиканың девискээринде дүүрүм хажыдар болгаш кем-херек чоруктарның байдалының дугайында тал санында;

Тыва Республиканың Дээди суд-рып көргөн административтиг болгаш чок херектеринин допчулалы, к санында;

Тыва Республиканың Чазаның Дыйн чанында Хөй-ниитинин айыыл чок чөвүлелин секретариаты-күүсекчи чагырганың федералдыг органны девискээр органның болгаш т бот-башкарылга органның эрге-камгалалынче угланышкынныг кады ажилдажылганы нарын айтырыглары ышкаш айыттыгган органның Тыва республикага корум-чурумну хандыра айтырыгларының талазы-биле ха ниитилел болгаш социал угланышкын коммерция эвес организациялар-бил ажилдажылганы, квартал санында.

5. Тыва Республикага корум-чу хандылар талазы-биле доктаамал ажилдаар башкарыкчы чөвүлел хуралдың чорудулгазының организастыг, мати-техниктиг хандыларгазын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында ниитинин айыыл чок чорук чөвүлел секретариатында дагзыр.

6. Бо Чарлык аңаа ат салган х күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2010 чылдың декабрь 31 №293.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2011-2012 чылдарда "Тыва Республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаарының дугайында

2010 чылдың ноябрь 19 №512 Кызыл хоорай

Республикага культураны болгаш уран чүүлү сайзырадырынче угланган хемчеглеринин дээштиин бедидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадырым болза:

Мында кошкан 2011-2012 чылдарда "Тыва

Республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың ноябрь 19-та №512 доктаалы-биле бадылаттыгган

2011-2012 чылдарда "Тыва Республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программазы

2011-2012 чылдарда "Тыва Республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программазының паспорту

Программаның ады-2011-2012 чылдарда "Тыва Республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программазы

Программаны ажилдап кылырының үндезини — 2010 чылдың июль 7-де Тыва Республиканың Чазаның "2011-2012 чылдарда республиканың тускай сорулгалыг программаларының төлөвилелдерин ажилдап кылырының дугайында" №164-р айтырыгы

Программаның күрүне чагыкчызы — Тыва Республиканың Культура болгаш туризм ямызы

Программаның бюджет акша-хөреңгизинин ээлери — Тыва Республиканың Культура болгаш туризм ямызы — хемчеглер талазы-биле, Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый ямызы-капитал салышкыннар талазы-биле

Программаның кол ажилдап кылыкчызы — Тыва Республиканың Культура болгаш туризм ямызы

Программаның күүседикчилери — Тыва Республиканың Культура болгаш туризм ямызы, Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый ямызы

адырының организацияларын тускай херекселдер-биле чаартырынга идиг бээри, хөгжүм херекселдерин садары, компьютер технологиязын кириери, материалдыг баазаны быжыглаары

Программаның эң чугула индикаторлары болгаш көргүзүлгери — күрүнениң театр-концерт албан черлеринге көрүкчүлери санын 841,1 муң кижиге чедир көвүдедири; күрүнениң болгаш муниципалдыг музейлеринин кол фондуларының музейде көрүкчүлерге делгээн чүүлдеринин үлүм 16,0 хуу; төлөвилелгиле культура-дыштанылга хемчеглеринге болгаш клуб ажил-херектеринге киржип турар чурттакчыларның деңгизүүрү-790,3 муң кижиге; хөй-ниити библиоте-каларына 1000 чурттакчыга онааштыр садып алыр номнарның саны-357,0 кезек чедирери.

Программаны күүседиринин хуусаалары — 2011-2012 чылдар

Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери-2011-2012 чылдарда Программаны акшаландырышкын нити хемчээли 165581,4 муң рубль болур, оон иштинде: республика бюджетинден-164558,0 муң рубль; тус чер бюджеттеринден — 1023,4 муң рубль; капитал салышкыннар — 150000 муң рубль; хемчеглер — 14558,0 муң рубль; 2011 чылда — 156023,4 муң рубль, оон иштинде республика бюджетинден — 155000,0 муң рубль, тус чер бюджеттеринден — 1023,4 муң рубль; 2012 чылда — 9558,0 муң рубль.

"2011-2013 чылдарда Тыва Республикага күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаарының дугайында

2010 чылдың ноябрь 19 №511 Кызыл хоорай

Тыва Республикага күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр талазы-биле күрүне политиказын күүседир, республиканың чурттакчы чонунун күш-культурага болгаш спортка киржиринге чогулчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадырым болза:

1. Мында кошкан "2011-2013 чылдарда Тыва Республикага күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаар

2. Тыва Республиканың Экономика ямызы, Тыва Республиканың Сан-хөө ямызы 2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың республика бюджетин хевирлеп тургуз турар үеде Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели акшаландырар республиканың тускай

Агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге Тыва Республиканың республика бюджетинден бээр субсидияларның Чурумун бадылаарының дугайында 2010 чылдың декабрь 24-те № 596 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге Тыва Республиканың республика бюджетинден бээр субсидияларның кошкан Чурумун бадылаар.
2. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы бо доктаалды күүседириң талазы-биле чарыгдалдарның акшаландырышкынын Тыва Республиканың республика бюджетинен бо

сорулгаларга көргөн бюджет акшаландырышкынының хемчээлинге чорудар.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда чырыдар.
4. Бо доктаалды күүселин Тыва Республиканың Чазааны Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргитке дагыыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың декабрь 24-те №596 доктаалы-биле бадылаан

Агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидиялар бээринин Дүрүмү

1. Ниити чүүлдер
- 1.1. Бо Дүрүм агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге Тыва Республиканың республика бюджетинден дедир эгитпес болгаш халас үндезинге бээр субсидияларның дүрүмүн доктаадып турар.
- 1.2. Агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидиялар бээринин дугайында Дүрүм (моон ыңай - Дүрүм) езугаар субсидияларны ажил-чорудулганың бо хевирин кылыры-биле тургустунган юридиктиг эргелиг черлерге (моон ыңай - субсидия алыкчызы, юридиктиг эргелиг чер) бээр.
- Субсидияларның хемчээлин Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының бадылааны субсидия алыкчыларының орулгаларының болгаш чарыгдалдарының сметазынга дүүштүр отчеттук үе дургузунда орулгаларның болгаш чарыгдалдарының аразында ылгал деп тодарадыр.
- 1.3. Агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге бюджет акшаландырышкынын субсидия хевирлиг кылдыр Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзааның яамызынга бюджет үелгезинге дүүштүр Тыва Республиканың республика бюджетинин кол башкарыкчызы кылдыр ээлчеглиг саң-хөө чылында бюджет хүлээлгелеринин бээри көрдүнгөн хемчээлинге аңгылап бээр.
2. Агаар транспортунун талазы-биле хемчеглерге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидиялар бээр бүдү-

рүлгелерни шилиринин негелделери

- 2.1. Тыва Республиканың девискээринге турары;
- 2.2. Агаар судноларлыг болуру;
- 2.3. Мергезилдиг кадрларлыг болуру;
- Тыва Республиканың девискээринге болгаш регионнар аразында пассажирлер болгаш чүк сөөртүр аргалыг болуру;
- 2.5. Тыва Республикага хамааржыр агаар судноларын башкарыгы болуру.
3. Субсидияны бээринин негелдеси
- 3.1. Субсидияны 1 капсырылгада майык езугаар субсидияны алыкчызының болгаш республика бюджетинин кол хуваакчызының аразында чарган керээге үндезилеп бээр.
- 3.2. Субсидияны төлээринин негелдеси юридиктиг эргелиг черни ажил-чорудулганың хевирин барымдаалап тургускаш, ажилды боттандырганының соонда, орулгаларының чедишпес болганы болуру.
4. Субсидияны бээринин дугайында керээни чарарының чуруму
- 4.1. Субсидияны алыкчызы субсидияны бээринин дугайында керээ чарарда кол хуваакчыга бодунун удуртукчузунун бадыткааны дараазында документиленниң хоолгазын дужаар:
- 1) тургузукчу документиленниң;
- 2) удуртукчуну томуйлаанының дугайында айтышкынын;
- 3) юридиктиг эргелиг черге күрүне бүрүткелинин дугайында шынзыдылга;
- 4) Россия Федерациязының девискээринде турар черинин аайы-биле үндүрүг органыга юридиктиг эргелиг черни учетка

тургусканының дугайында шынзыдылга;

- 5) экономиктиг ажил-чорудулганың хевирлеринин бүгү-россия классификаторунун талазы-биле кодтар дугайында дыңнадыг;
- 6) банк албан черлеринде ажиткан агар санының дугайында бадыткал.

4.2. Субсидия алыкчызының киригени документиленниң даңзызын хынаан соонда, кол хуваакчы субсидияны бээринин дугайында керээниң төлөвилелин белеткээр болгаш ооң дугуржулгазын белеткээр болгаш ат салышкынын кылдырар.

5. Субсидия алыр санаашкынын бээринин чуруму

5.1. Субсидиялар алыкчызы субсидиялар алырда кол хуваакчыга чоруп турар кварталдың бирги айының 10-нун хүнүнден орай эвесте:

1) кылып чорудары-биле тургускан ажил-чорудулгазын боттандырганының түңнелинде, юридиктиг эргелиг черниң эртип турар кварталда план езугаар чедир албаан орулгаларының Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы-биле дугурушкан санаашкынын;

2) отчеттук кварталдың дараазында үезинин ийги айының 15-тин хүнүнден орай эвесте дараазында документиленни:

- бухгалтер балансызын;
- ажил-агый чорудулгазының түңнелдеринин дугайында отчетту;
- отчеттук кварталда субсидия алыкчызынга төлээр ужурлук субсидияларның түнүнүн шынзыдылга-санаашкынын Дүрүмнүн 2 капсырылгазы езугаар долдурган ийи кезекке (бодун) дужаар.

Кол хуваакчы субсидия бээринин негелделеринин күүселин контролдаары-биле дараазында документиленни:

- ажилчыннарынга ажил шалыңы төлээринге (долу санаашкын-биле) өре дугайында медээлерни;
- чээли акша-хөреңгизин тускай сорулгазынга ажылгааны бадыткап турар удуртукчунун ат салганы документиленниң хоолгазын;
- чээли организациязының бадыткааны чээли керээзинин хоолгазын;
- субсидияны тускай сорулгазынга ажылгаарын контролдаар эргежок чугула өске-даа документиленни айтырар эргелиг.

5.2. Кол башкарыкчы субсидия алыкчызындан документиленни кирген соонда, 5 ажил хүнүнүн иштинде оларга хыналданы:

- 1) субсидия алыкчызының киригени документиленни Дүрүмнүн 4.1 пунктунун 1 иштиги пунктузу-биле доктааткан чурумунга

дүүшкээр;

2) субсидияны медээлерин бо наашкыннарын шын бергени чорудар.

Удуртукчу субсидияны алыр жааган документиленни шын, а түңнели база ону тускай сору ажылгааны дээш харыскалыг.

Хыналданың түңнелдери-биле аакчы чарыгдалдарның акшаланынының чагыын доктааткан хевир алдынан акша-хөреңги хүлээлгедиткап турар документиленни кожо Тыва Республиканың Сан-хөө яамызының юридиктиг эргелиг чер ажилды кылдыр турар план езугаар чедир албаларының кварталда түнүнүн 75 хөй эвес хемчээлге кириер.

5.3. Субсидия алыкчызының кварталдың түңнелдери-биле документиленни Дүрүмнүн 4.1 пунктунун иштиги пунктузу езугаар хынаан со хуваакчы:

1) немелде субсидия бээринин чагыны доктааткан хевир езугаар болгаш субсидия алыкчызының агар акша-хөреңги кири санаашкынын

- отчеттук чылда берген субсидия түнү чедир албаан орулгаларның х

ажыл турар;

- юридиктиг эргелиг чер субсидияны негелделерин күүсептээн та мурнунда берген субсидияларны ыштыр эде санаашкын болгаш талазы-биле саналдарны кириер.

6. Субсидияны эгидери

6.1. Субсидия алыкчызы субсидия тускай сорулгазынга ажылгалы дээр хоойлужулуга езугаар харыс болуру. Юридиктиг эргелиг черге бээринин дугайында керээни негел болгаш (азы) Дүрүмнүн негелдери

ышкаш Дүрүмнүн 4.3 пунктунун 2 пунктунда айыттыг чүүлдерни с таварылгаларда, кол хуваакчы а субсидия бээринин дугайында керээ

чок болдурарының болгаш (азы) с кылдыр алган акша-хөреңгини аз

дияның артык берипкен түнүн эгид дугайында шийтпирни белеткээр айыттыг шийтпирни юридиктиг черге дамчыдар.

6.2. Субсидияны алыкчызы ансидияны дедир эгидер дугайында шийднаткан соонда, 10 хонуктун иштин Республиканың республика бюджет субсидияны эгидер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутадының мандадын Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тыва регион салбырының кандидаттарының республика даңзызынга турган депутаттың кандидатынга дамчыдарының дугайында

2011 чылдың январь 25 №155/643-5 Кызыл хоорай

Бүгү-россияның "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партиязының Тыва регион салбырының даңзызының составыга соңгуткан Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутады Алексей Викторович Пимановтун Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) төлээзинге-Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелин кезигүүнге соңгутканы-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутатының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дүжүргени-биле "Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулуга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 71 чүүлүнүн 6 пунктунунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының 2011-2016 чылдарның составын четчелеп эгелээнинин дугайында

2011 чылдың январь 25 №155/6904-5 Кызыл хоорай

Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы 2006 чылдың декабрьда четчелеп тургускан. Ооң бүрүн эргелеринин хуусаазы дөрт чыл турган ("Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунун 26 чүүлүнүн 3 пунктуну).

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш рефе-

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутады Алексей Викторович Пимановтун (республика кезээ) хосталган мандадын Бүгү-россияның "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партиязының Тыва регион салбырындан депштитирген, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеттирген Эдуард Энник-оолович Дагба-Ламага (5 регион бөлүү) дамчыдар.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутадынга соңгутканының дугайында доктааттыг чурум езугаар шынзылганы Эдуард Энник-оолович Дагба-Ламага тыпсыр.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

4. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

комиссиязының 2011-2016 чылдарның составын четчелеп эгелээнинин дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дыңнадыг республиканың "Шын" болгаш

"Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунун Сарыг-Сеп сумузу соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Каа-Хем кожуун девискээр соңгулда комиссиязынга онаарының дугайында

2011 чылдың январь 25 №155/697-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунун Сарыг-Сеп сумузу Төлээлекчилер хуралының 2011 чылдың январь 12-де №1 дилээн барымдаалааш, "Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системазының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 6 чүүлүнүн 3 пунктунунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дар Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секрет М. Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының 2006-2010 чылдардагы бүрүн эргелеринин доозулганы-биле "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге), муниципалдыг тургузгаларның төлээлекчи органнарынга депутат мандаттарын хуваарыга киржир кандидаттар даңзызын иди үндүргөн муниципалдыг тургузгунун төлээлекчи органыга дорт, мурнуку составтын девискээр соңгулда комиссияларынга, хөй-ниити каттыжышкынынга, соңгукчуларның албан-хаап, ажилдап, өөренип, чурттап турар черинин

аайы-биле Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының 2011-2016 чылда составын четчелеп эгелээнинин дугайында дыңнадып тур.

Девискээр соңгулда комиссиязы адын болгаш ооң сан составын Республиканың Соңгулда комиссиязы 2011 чылдың январь 25-те №155/6904-5 доктаалы-биле тодарттыг, он дыңнадыг-биле кады парлаан.

Девискээр соңгулда комиссиязы составыга саналдарны бо дыңнадык парлаан хүнден бир ай (30 хонук) дургудараазында адреске хүлээп ап турар: 66 Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүкүдүмчүзу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-11).
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Мөөрей соонда бодал

«ЭКИ ТУРАЧЫЛАР» азы ВОЛОНТЕРЛАР

Волонтер деп сөс чоокта чаа бистиң амыдыралывыста тыптып, хүннүң негелдези апар чыдар. Олар кандыг хүлээлгени күүседип турарыл? Чогум бо шимчээшкин кандыг сорулгалыгыл база кажан тыптып келгенил?

Интернетте дөстөрдөн алгаш көөргө, ооң утказы мындыг болуп турар: Волонтер (фр. *volontaire*, лат. *voluntarius*) — «шериг албанынче эки тура-биле кирген кижини» дээн уткалыг. Европаның чамдык чурттарына шериг албанын эртеринде деп доктаадып кириеринге чедир күрүнениң армиязын азы шерин четчелээр кол аргазы болуп турган.

Амгы үеде волонтерларның ажил-чорудулгазы акша төлевири калбак ниитилелге уjur-дузалыг ачы-дузаны чедирер ажил-чорудулгазы деп непереп, ачы-буян чедирериниң талазы-биле ажилды чорудуп турар.

Тываның волонтерлары боттаның ажилын түңнөп, чогаадыкчы төлөвилелдериниң мөөрейин январь 25-те Кызылда 4 дугаарлыг У-нун оюн-хемчеглер чорудар алынга эрттирген.

Мөөрейни эгелээри черле берге, ынчалза-даа бир дугаарында арыг-Сеп суму чагыргазының специалисти Анна Долума «Ачы-

буян» угланышкынның ажилдарының «Уругларга байырлалдан сөңне» деп төлөвилелин канчаар боттандырганын чугаалады.

Дараазында Бай-Хаак ортумак школазында «Максимум» бөлүк мөзү-шынар кижизидилгезиниң талазы-биле төлөвилелди боттандырып турганын бадыткады.

Сосновка ортумак школазында 30 чыл дургузунда үзүктел чок ажилдап турар интернационалчы найыралдың клувунун ажилын Чейнеш Хертек чыылганнарга сонургадып таныштырды. Чейнештин илеткел номчуп турары дыка тода, айтырылгаларга тура дүшпейн харылааны, ооң бо ажилда, шынап-ла, идепкейли-биле хаара туттунган кижидир дээрзин бадыткап турду.

Балгазындан Виктория Шимекпен Маңнайлыг аржаанда экология талазы-биле хөй-ниити ажилдарын чорудуп турарының дугайында төлөвилелди камгалады. Викторияның чугаазы дыка тода, ынчалза-даа ол дидим звезди-биле жюрини бүзүредип шыдавайн барды.

Ак-Довурак хоорайдан Александр Сарыглар аңаа бодаарга,

Буян Куулар илеткел чезинде.

бодунун төлөвилелиниң ажыктыын, кайы хире уjur-дузалыын дыка эки билер, харын-даа «келир үениң алаакчыгажының» биче хевир төлөвилелин онза чараш кылдыр кылып алган. Бодунун төлөвилелин кызып камгалап турза-даа, чамдык таварылгаларда чугаазын эки белеткеп албааны-биле чедир тайылбырлап шыдавайн турду. Ынчалза-даа ооң төлөвилелиниң уjur-дузазы дыка улуг дээрзин чедирип шыдады.

Андрей Мяхин Балгазынның ПУ-зунда арга-арыг даамалы деп мергежилди шигээдип алыры-биле өөренип турар. Ол «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның аныяк гвардейжизи. Өөренип турар училищезинде ол политиктиг-даа, хөй-ниити-даа шимчээшкин-нерниң идепкейлиг киржикчизи. Оларның арга-арыгны камгалаар талазы-биле волонтер отряды хадыларның чаш өзүмнерин өстүрүп, арга-арыгга ыяш кезер талазы-биле төтчеглекчилерге удур демиселди чорудуп, рейдлерини чорудуп турарын таныштырды.

Кызылдың эмчи колледжизиниң сургуулу Чечек Ооржак таакпының хоразының дугайында реклама кинороликтин көргүзүп, бодунун ажилын таныштырып эгеледи. Ол чеже-даа чугаазы эки, тода, көргүзүп материалдары-биле дериттин-

ген болза, чыылганнарга бодунун ажилының сорулгазын чедирип шыдавады ышкаш. Ындыг хевирлиг илеткелди ТКУ-нун төлээзи Валерия Воробьева база кылды. Ол база чеже-даа хөй ажилды кылып чоруткан болза, төлөвилелин сонургадып шыдаваан.

Чаа-Хөл кожундан Чойгана Ондар «Оларның херээ кезээде уттундурбас» деп төлөвилелди мөзү-шынар кижизидилгелиг угланышкынның кылдыр эрттиргеш, янзы-бүрү сорулгаларны чедишкенин боттандырганын дыка солун кылдыр таныштырды. Ооң аас-биле илеткелиниң үезинде экранга фото-чуруктар чергелештир чоруп турар, белеткел-даа шыырак, төлөвилел-даа чедишкенин боттанган дээрзи илдең. Ол-ла кожундан кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаар угланышкынның «Чеди бедиктерже үнгенивис» деп төлөвилелди Анжела Монгуш база онза солун кылдыр камгалады.

Кандыг-даа мөөрейни эгелээри берге, ынчалза-даа мындыг шыырак төңчүлүг болурун манаваан мен. Чагыргаш канчаар, Чаа-Хөл кожунда орус дылдыг хамаатыларны чаңгыс холдун беш салаа-зынга-ла санал болур. Бо кожунунун төлээлери ажилдарын арыг орус дылга, тода болгаш сонурганчыг кылганын магададым. Аңаа

бодаарга, орус дылдыг хамаатыларлыг кожуннарның төлээлери шоолуг эвес кылдыр камгалаан дээр болза, чазыг болбас.

Түңнелинде «Мөзү-шынар кижизидилгезиниң угланышкыны» деп тускай шаңналга Чойгана Ондар, «Эң эки ажилдыг хөй-ниити организация» деп тускай шаңналга Сосновка шкбланының төлээзи Чейнеш Хертектин (КИД) төлөвилели, «Экология» деп тускай шаңналга Александр Сарыглар, «Ачы-буян» деп тускай шаңналга Бай-Хаак школазының «Максимум», «Кадык амыдырал» деп тускай төлөвилелге Анжела Монгуш болгаш эң дээди шаңнал «Чылдың эң эки волонтеру» деп шаңналга Андрей Мяхин төлөптүг болган.

Эки тура ачы-буян чедирилгезиниң шимчээшкини кожуннарда эки чоруп турарын бо мөөрей херечилеп турар. Кызыл хоорайга ниитилелге ажыктыг болгу дег, эки тура-биле кылыр ажилдар дыка хөй. Ынчалза-даа мээң караамга чүгө «Аныяк гвардияның» ажилы көскү чорду. Найысылалдың волонтерлары чүнү канчал болурул? Ногаажыдылга, чаагайжыдылга дээш, чүү чок дээр! Чай боорга, чечек тарыры, кыш боорга, хар аштаары. Ону кылыр уjurлуг албан организациялар бот-орулга дээш ажилдап турар болгаш, күш четпес. Кончуг таптыг волонтерлар херек адыр ол.

Мөөрейден үнгөш, ажилымга келгеш, бо материалды төндүр бижип кааш, кежээ Парлалга бажыңындан үнүптүм. Тыва эки турачылар кудумчузунга чедип келгеш, «Квант» садыын эрткеш, чадаг улус кылаштаар орукка тайып, барып уштур. Ооргам, бажым доң черге «хок»-ла дээн. Дораан-на чашкы үемде тимуржу командалар сагыжымга кирди. Олар дыка идепкейлиг, езулуг патриотчу езу-биле ажилдап турганнар. Кудумчуларга тротуар кырынга мындыг доштуг орук турганын чүгө сагын-мас мен?!

Буянын үүлө-херекти канчаар-даа адаар болза, ооң чедирген өөрүшкүзүнүн деңгели бедик хевээр болур. Кайнаар элзедип сүлүрарымын эскерип-ле тур боор силер? Ынчангаш найысылалдың эки турачыларына ажылы болгаш ооң армиязы калбарар боор дээрзинге бүзүрөп каалы.

Айлаң ДАРЖАА.

Мөөрейниң тишлекчилери.

УРАН ЧҮҮЛГЕ СЕТКИЛИНДЕН БЕРДИНГЕН

• Чаңгыс чер-чурттугларывыс дугайында

Бистиң республикавыстың бир кайгамчык чараш, чоннун кадыкшылын эмнедип дыштаныр чери «Чедер» курорт бооп турар. Аңаа чылдың кайы-даа үезинде улус барып, эмнедип, чинчедип, мага хандыр дыштанып ап турар. Чайгы-даа, кышкы-даа үеде спортчу маргылдааларны, оюн-тоглааны доктаамал эрттирип турар.

Мен бо чүүлүмге оюн-концертни, спортчу хемчеглерни органиастап эрттирип турар төрүмөден салым-чаянныг аныяктар: Анатолий Дадар-оолович Чооду, Ар Дадар-оолович Монгуштун айында бижижесдим.

Анатолий Дадар-оолович 1985-да Шамбалыг ортумак школада дооскаш, 1985-1987 чылдарда эки албанын Волгоград хоорай-эрттирген. 1988-1990 чылда эспорскиниң профтехучилищеге киномеханик мергежилинге өнгөш, төрөөн сууру Шамбалга 10 чыл иштинде клуб директору болуп ажилдаан. Аңаа ажил-тургаш, бодунун организакчы мөзү-шынары, талантызы-биле уран чүүлге хаара тудуп, ко-н, республика чергелиг уран

чүүл көрүлделеринге чедишкенин киржип келген. Амыдыралының оруу ону 2002 чылда «Чедер» курортунга эккелген. Курорттун удуртулганы ону билер болгаш, курорттун клуб директорунга томуйлаан. Ол курорттун ажилдакчыларының күжү-биле улуг концерт программаны тургузуп алган, эки ажилдап турар. Ол чүгө курорттун ажилдакчыларының салым-чаянын илередиринден аңгыда, дыштаныкчыларның аразындан уран чүүлге салымныг болгаш сонургалдыгларны илередип, дыштанылга үезиниң солун программаларын белеткеп эрттирип турар. Элчег дургузунда солун концерттер, кежээлер болгаш стол теннинге, шыдыраага, шашки, бильярд дээн ышкаш оюннарга

мөөрейлерни, маргылдааларны эрттирип турар. Ооң өөнүн ишти Саяна Байыровна киномеханик болгаш библиотека эргелекчизи деп албан-хүлээлгелерни күүседип турар. Бо өг-бүлө алды ажы-төлдүг: үш кыс, үш оол. Уруглары Кызылдың уран чүүл училищезинде аңгы-аңгы салбырларда өөренип турар.

Эдгар Дадар-оолович—курорттун клувунун уран чүүл удуртукчузу. Ол — уран чүүл талазы-биле тускай эртеми чок-даа болза, чайгаар салым-чаянныг көргүзүп чоруур кижини. 1990-1993 чылдарда Авыйганга клуб эргелекчилээш, ооң соонда Балгазынның шуут-ла кагдыгган турган Культура бажынын септеп кылгаш, директорлай берген. Аңаа «Мажалык» ансамблди үндөзилеп тургускан. Ооң-биле чергелештир школага хөгжүм база башкылап турган. Ол үеде Балгазын школазының өөреникчилери кожун чергелиг уран чүүл көрүлдезинге тилекчи болуп, хүндүлел бижики болгаш ийи мил-

лион рубль шаңналды алганы Эдгар Дадар-ооловичиниң кызымак ажилының түңнели. 1997-1998 чылдарда «9» деп ыры-хөгжүм ансамблин тургускаш, «Мөңгүлек» аалчылар бажынының ресторанынга, дыштанылганың болгаш культураның парыгынга улус-чонга бараан болуп, ойнап турганнар. Чүгө «9» деп адааныл? Чүгө дээрге аңаа салым-чаянныг тос аныяк оолдар хаара туттунган турган. Турум ажилдаар чер чок болганы-биле ол ансамбль тараан. Сюң ыраажылары, хөгжүмчүлери боттарының мергежилиниң аайы-биле аңгы-аңгы бөлүктөрдө ажилдап чоруур. Эдгар Дадар-оолович 1999 чылда Үстүү-Хүрээниң «Тулган ыраажызы», 2001 чылда олла фестивалыга «Тулган хөгжүмчү» деп тускай шаңналдарга төлөптүг болган. 2001-2007 чылдарда Кызылдың хоочуннар бажың-интернадынга культура-мас-салыг ажилдарын чорудар ажилдакчызы болуп ажилдап тургаш, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика

яамызының Хүндүлел бижики-биле шаңнаткан. 2007 чылда өөнүн ишти Урана Дараевна бо курортка суг-биле массаж кылыр эмчи сестра-зынга ажилдай бээрге, база мында ажилдай берген.

Эдгар Дадар-оолович 2010 чылдың декабрь 12-де «Супер стар» деп ыраажылар мөөрейинге «Чадаана хем», «Чаптанчыгбай» деп ырыларны күүсеткеш, мөөрей-ниң Гран-при шаңналын алган. Ол уран чүүл удуртукчузу болурундан аңгыда, дыштанылга бажынының сантехниктиг ажилдарын харылап турар.

— Биске зал долдур-даа, 5-6-даа көрүкчүге аян тудуп, ойнап бээр улуг харысалга болгаш өөрүшкү. Кайыыс-даа уран чүүлге сонургалдыг, адаларывыс аттары база атташ, ажилывыс база чаңгыс сорулгалыг. Ынчангаш үеден чыда калбайн, культураның чаа чүүлдерин чонга непередип, боттарывыс чогаадыкчы дилээшкенин биле ажилдап, моон-даа сонгаар чонувуска бараан боор сорулгалыг бис — деп, Дадар-ооловичилер омак-сергек, каткы-хөглүг чугаалаарлар.

Успун КАРА-ООЛ.

Мөген-Бүрен сумузу.

Дээди Хуралдың депутады «Дайынчы эрес-маадырлыг чорук дээш» медаль-биле шаңнаткан

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады, Бүгү-россияның хоочуннарның «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының Тыва Республика салбырының удуртукчузу Юрий Кара-оол «Дайынчы эрес-маадырлыг чорук дээш» медаль-биле шаңнаткан.

Шаңналды «Дайынчы акы-дуңмалышкы чоруктуң» IV съездинге тыыскан, ол организацияның удуртукчузу Москва областың

губернатору— Борис Громов. Ол ышкаш организацияның тугун регион салбырынга тыыскан, ону дайынчы хөдөөлишкннерниң хоочуннары болгаш киржикчилери Красноярск крайның болгаш Тыва Республиканың кызыгаарына январь 30-де уткаан. Тукту Хакасия Республиканың «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» организациязының кежигүннери үдөп келген.

Юрий Валерьевичниң хоочуннарының Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-

ниити организациязының төп чөвүлелиниң кежигүнүнүгө соңгаан.

Материал парлаттынган соонда

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ...

"Улуг-Хем чылыг" күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгениң ажилчыннарына 2010 чылдың декабрь айның шалың акшазын үлөп эгелээн. Ол дугайында үлөтпүр болгаш энергетика сайыды Карим Сагаан-оол дыңнаткан. Ооң чугаалап турары-биле, январь айның 15 хуу өскөн шалың акшазын ЧЭТ-тиң ажилчыннары бо чылдың февральдан ап эгелээр.

Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун негелдези-биле ук айтырыглар сайыттың онза хайгааралында турар. Январь 20-ниң хүнүнде Тываның Чазааның Даргазы Улуг-Хем кожуунуң ук одалга черинге чорааш, ооң ажилчын коллектив-биле ужурашканының түңнелинде, ооң удуртулгазы-биле шак ындыг дугуржулгаларны кылганын сагындырып каалы.

Карим Сагаан-оолдун айтып турары-биле "Улуг-Хем чылыг" КУБ-ка чаа күүсекчи директор Анатолий Сүге-Маадырның келгени-биле алды айларның дургузунда бүдүрүлгениң өрөлери 9,5 млн.рубльге эвээжээн. 2010 чылда бүдүрүлгө-

ниң ниити өрөзи 54 млн. 958 муң рубль турган. А амгы үеде Пенсия фондузунун талазы-биле 850 муң рубльге, электри энергиязы болгаш суг дээш өрө — 500-500 муң рубльге эвээжээн.

"Бүдүрүлгениң удуртулгазы одалга чериниң байдалын экижидер талазы-биле бүгү-ле бар хемчеглерни ап турар. Одалга сезонун ажып эртеринге белеткел ажилдарын чорударына 8 млн. рубльди үндүргөн болгаш ол талазы-биле чогуур ужуруг шупту ажилдарны кылган" — деп, сайыт онзалап демдегеп турар. Мооң мурнунда чылдарга деңнээрге, бо сөөлгү айларның дургузунда ында байдал илден

экижи берген-даа бол, бүдүрүлгениң ажылы ооң онза кичээнге-йинде турар деп ол бүзүредип турар. Ынчалзажок берге болуп турар айтырыглар ам-даа хөй, оларны шийтпирлээри-биле күженишкнниң ажилды чорудуп турар. Амгы үеде одалга черинде 149 кижик ажилдап турар, оларның 14-ү бүдүрүлгө ажилында хаара туттунган.

2009 чылдың сентябрь 30-де Тыва Республиканың Арбитраж суду-биле "Улуг-Хем чылыг" КУБ-ка хамаарыштыр ооң орулга чогуун дугайында херек талазы-биле бүдүрүлгө чорудулгазы ажиттыг турган. База 2010 чылдың майда аңаа хамаарыштыр конкурс езугаар бүдүрүлгө чорудулгазын ажиткан болгаш күүсекчи директорунга Анатолий Сүге-Маадырны томуйлаан турганын сагындырып каалы.

Бистиң корр.

Сүт-Хөл

ХҮР-МЕНДИ АЖАР ДЭЭШ...

Сүт-Хөл кожуунуң мал ажилдыг ишчилерниң турасоруу, хей-ады бедик көдүрлүүшкүнүг, кыштаглаашкынны организациястыг байдал-биле эрттирип турар.

Малчын бүрүзү үезинде-ле кыжын хонар кыштагларын баш удур септел-селип, өдөк-өлчээниң курлавырлап, мал чеминиң белеткелин четчир кылдыр белеткеп алган. Ынчангаш мал-маганның күш-деңгели күскү хевээр шыырак. Амдызында малы чудаан чаңгыс-даа кодан чок деп болур.

Кыштаглаашкынны бир демниг чорудар сорулга-биле кожуунуң удуртулгазы, мал ажилының тускай эртемингелери, малчыннар тустуунда сырый холбаалыг ажилдап турарын демдеглээр апаар. Малдың кыш ажып турарының дугайында айтырыгларны хурал-суглааларга баш бурунгаар каш удаа чугаалажып турарындан эки түңнелдерни көргүзүп турары бо.

— Кожуунда арат болгаш мал ажил-агыйлыг кооперативтерде ниитизи-биле 140 муң баш шээр,

10 муң баш бода мал кыштаглаашкынче кирген. Көдээ ишчилерниң кыштың шыңгыы шылгалдазын эртери-биле мал чемин четчир кылдыр белеткеп алганындан, малдың каш чүзүнү бо удаада солменди, кышты хүр ажып тур — деп, кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Анатолий Сарыглар өөрүшкүлүг чугаалаар болду.

Шынап-ла, дарганың чугаазына каттышпастың аргазы чок, малчын бүрүзүгө ужуражы бээр, кыштаглаашкынның эки эртип турарын бо-ла дыңнап болур. Оларның кол-ла сорулгазы — кышты хүр ажып, мал бажын чидирбези. Ишкннде Орлан Кувискалович Ооржактың удуртканы «Ишкн» КУБ-тун малчыннары өскелерге үлөгерлиг: өшкү кадарчылары кыштагларын таарымчалыг, одар-бел-

чирилг черлерде тудуп, кышты торлур хире эвес ажып турар. Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары Тарыс Киш-Чалаевич, Владимир Даптаң-Караевич Ондарлар Кара-Дагда, Сарыг-Дашта кодан малын чогумчалыг кыштагладып турар. Хоочун малчыннарның аргадуржулгазын эдерип, аныяк арат-тараачын малчын Чодураа Монгуш Өлең-Ховузуңда кыштаанда, бода, шээр малын тудуп, ажылгыр, кезээзин көргүзүп, бодунуң күжү-биле малынга четчир кылдыр суланы тарааштың, ооң чаагай дүжүдүн ажаап алганы өскелерге база үлөгерлиг. Оон ыңай ол-ла малчын малынга четчир дусту база курлавырлап, артыкшылдыын өске коданнарга садып-саарып турары эки.

Малды суг-биле хандырап талазы-биле бергедээшкннер чок. Кожуунуң ажил-агыйлары онаанган планындан ажыр 15 муң тонна эки шынарлыг снгенни белеткээн. Малчыннар ону кыш дургузунда хумагалыг чарыгдап, малын хүрменди кыштагладыр дээрзинге чигзинип турбас.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8800. Чагыг 11. Номери парлагаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Шагаа-биле

Эргим, ынак уруум Айдыс Викторвна Сундуй, кызым Виктория Викторвна Сүктер-оол, ийиспейл Даш, Сай-Даш база хеймер оглум Алдай, күдээвис кериннеривис Айлаң, Рада, эрге-чассыг уйнуктарывис Сергек, Димитрий, Саглай, Валерияга чаа үнүп олу Тоолай чылының Шагаа байырлалы-биле каң дег кадык өөрөдигеңерге, ажил-ишке бедик чедиишкннерни, ак болгаш улуг аас-кежикти күзөдөвис.

Авазы Светлана Балда
ачазы Виктор Экээндөйович Сатт

Эрес-кежээ, 78 харлыг кырган-ачавыска Дары-Су оолович ООРЖАККА Шагаа-биле изиг байыр чедирб каң дег кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа омак-чорурун күзөп олур бис. Ол Сукпак суурд тап, биске мал-маган азыражып, дузалажып Шагаа-биле, кырган-ачай!

Оолдары: Олег, Чингис, Е

ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИМ!

Бо эмнелгеге аш-чем-даа чиirim багай, бүгү бодум кошкак, иштим база аарып чедип келген мен. Келиримге-ле салбырның улуг эмчизи Оксана Баазаңовна мени кичээнгеилиг дыңнааш, шинчээш, мени эмнээри-биле Ай-Хаана Александровна Донгакка хүлээдип берген.

Бо эмчилер мээң аарыымны шын тодараткаш, тааржыр ужуруг эмнерни бижип берген соонда, ийи неделя болганда, сегип үндүм. Маңаа эмнедип чыткаш мээң эмчим Ай-Хаана Александровнаның ажилына бердингенин, ооң билиг-мергежилиниң бедиин, аарыг кижилерге кичээнгеилин магададым. Ол бистиң Тыва Республикада сураглыг эмчилерниң санынга удавас кире бээр боор деп идеген артым.

Оон аңгыда салбырның ишти-ниң арыг-силиин, медсестраларның болгаш санитаркаларның ажилына кызымаан демдеглөвөс арга чок, чогуу-на чону дээш ажилдап турар

кижилер ол.

Үнүп орап Ак демир чылы-биле ак халаттыг эмчилеривиске каң дег шылды, аас-кежиин күзөдөвис.

Гастроэнтеролог э
Хаана Александровна Д

Айның, дээрниң сүлде Ай-Хаана деп чараш а Чалыы, чараш аныяк к Чуртувуста эмчи болуг чедип ке

Эмчи боорун Бурган б Бичинзинден чаяаган б Кижилерниң аарыын э Салым-чаяан сенде ба чараш кы

Аас-кежиин, чедиишкн Ай-Хаанага күзээр-дир Эртем-билиңиң, мергежэ Энэрелдиг чонувуска бараалгат-ла, эргим

Лариса Кү пала

Кызыл хоорай.

Бай-Та

БАЙЫРЛЫГ БАЙДАЛГА ЭРТ

Бай-Тайга кожуунга Шагаа байырлалын эрттиредоктаалдарын кожуун болгаш суму чагыргалары х алган.

Кожуун төвүнге февраль 1-де Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы М.С.Монгуштуң эгелээшкнни-биле 4 дугаар чыл эртип турар, ээлчег чок, кожуун чагыргазының байырлал коллегиязы болуп эртер. Аңаа албан организацияларның бүгү удуртукчулары болгаш чалаткан аалчылар киржи. Бо коллегия онзагай эртер: ооң киржикчилери национал хевин кедип алгаш, тыва чеминиң дээжизин дергилеп алгаш, оюн-тоглаага белеткелдиг келир.

Бо чылдың планында кожуунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи Светлана Хертековна Чарынчык тыва чоннуң шаг-шаандан бээр улусчу эмнээшкн-биле эмненип чораанын, үндүрүг инспекциязының даргазы Аясмаа Александровна Салчак делегейде болгаш Тывага үндүрүлгелерниң дугайында дыңна-

дыгларны кылыр.

База ол ышкаш кожуунд чылда бир дугаар төрүттүнгө тың ада-иези Хеймерек Семеекер Мандыш-оолович Бай ХБАБ удуртукчузу Н.С.-Д.) бичии кижиниң төрүттүнгенин гайында херечилелди, пенс гелелиниң удуртукчузу С.А.) Ие капиталының сертифик тыпсыр, ОМС-тиң специализ Ховалыг албан камгалаалды полизин, өөрөдиге эргелели чагыргазы, кожуунуң төп гези, кожуунуң херээженн вүлели чыылганнарга байыр рер. Уругларның Х.К.Тойбух тыг чурулга школызының су дарының «Шагаа-биле» деп лыг чурук делгелгезин эрт Спортчу хемчеглер хөйү планнаттыганын.

Жанна АРАК

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакредит Кизыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 0493047 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болг массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаа Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 20 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалда редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болг өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.